

рез годину ми почнемо працювати (М.Трублаїні); *Станеш хліб заробляти, тоді й волочись, а доки мій жереш – дзуськи!* (Г.Тютюнник). Недарма форми з *хочу, стану, почну* і т.ін. в давньоукраїнській мові могли виконувати роль аналітичного майбутнього, а в сучасних південнослов'янських мовах форма з *хочу* і досі вживається як літературна норма.

1. Бондар О.І. Гіпотетико-дедуктивне моделювання темпоральних відношень // Мова. – 1995.-№1-2.-С.82-90.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола: Значение и употребление. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.
3. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – К.: Наук. думка, 1990. – 320 с.
4. Гловинская 1989 – Гловинская М.Я. Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм // Грамматические исследования. Функционально-стилистика. – М.: Наука, 1989. – С.74-146.
5. Ермоленко 1987 – Ермоленко С.С. Образные средства морфологии. – К.: Наук. думка, 1987. – 123 с.
6. Мазон А. Вид в славянских языках.(Принципы и проблемы). – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 63 с.
7. Смерчинський С. Нариси з української синтаксис (У зв'язку з фразеологією та стилістикою). – Харків: Рад школа, 1932. – 283 с.
8. Searle 1979 – Searle J.R. Expression and meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge etc.: Cambridge University Press. – 1979. – XIV. – 187 p.

Л. А. Семененко

Генезис спостережень О. О. Потебні щодо граматичних категорій, значень і форм на сучасному етапі розвитку імпліцитної морфології

Наукові переконання О.О. Потебні витримали перевірку часом і у контексті сучасних досягнень імпліцитної морфології посідають чільне місце. Увагу привертає його граматичне вчення про слово (функціонально-синтаксична і структурно-семантична спрямованість у визначенні граматичних категорій, граматичних значень і граматичних форм), а також його вчення про функціонування граматичної форми в художньому мовленні. Ці два аспекти його лінгвістичних студій, які були розроблені у другій

половині XIX ст., безпосередньо спрямовані у майбутнє і знаходяться у гармонії з сучасним станом розвитку імпліцитної морфології.

Основним об'єктом вивчення цих напрямів і дотепер є словоформа — у морфології (парадигматичні відношення) і морфостилема — у граматичній стилістиці (синтагматичні зв'язки).

Якщо залишити поза увагою те, що вчений не розрізняє багатозначність форми і омонімію форм, формотворення й словотворення, що пояснюється особливостями психологічного методу в дослідженні явищ об'єктивної дійсності, мислення і мови, то перед нами постає струнка і ґрунтовно розроблена концепція граматичної будови мови.

Стверджуючи, що слово — це єдність лексичного та граматичного значення, О.О. Потебня наголошував на тому, що “граматична форма ... з часу свого виникнення і в усі пізніші періоди мови є значення, а не звук. Формальність мови є існування в ній загальних розрядів, за якими розподіляється окремий зміст мови одночасно із своєю появою в думці. Щохвилини розподіляючи зміст своєї думки в мові за розрядами, не можна позбутися звички до такої класифікації, а, навпаки, можна тільки дедалі більше укорінювати в собі цю звичку...” [9:61].

Аналізуючи слово верста (лексичне значення — 500 сажнів, граматичне — іменник в однині жіночого роду), О.О. Потебня дає блискуче з сучасної точки зору визначення граматичної категорії та її експонентів — граматичних значень і форм: “Подібне слово містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, і разом з тим вказівку на один або кілька співвідносних розрядів, що називаються граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні із змістом багатьох інших. Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в мовленні, його постійне відношення до інших слів” [9:39].

І лексичне, і граматичне значення у слові настільки тісно зв'язані, що роз'єднати їх можна тільки для потреб спеціального вивчення, у мовленнєвому ж акті це неподільна єдність — “граматична форма є елемент значення слова і однорідна з його речовим значенням” [9:39].

Слову як об'єкту граматики притаманний і асиметричний ду-

алізм, тобто та сама словоформа може передавати кілька граматичних значень. “Слово, як зазначає О.О. Потебня, в кожний момент свого життя є один акт думки. Його єдність у формальних мовах не порушується тим, що воно відноситься разом до кількох категорій, напр. особи, часу, способу. Неможливе поєднання в одному прийомі думки лише двох взаємовиключних категорій” [9:43- 44].

Наголошуючи на тому, що мова є знаряддям, яке об’єктивує роботу мислення, О.О. Потебня доходить висновку, що за умов виникнення змін у пізнавальній діяльності, можливі зміни і в мові (як на семантичному, так і на граматичному рівнях): “Спостереження свідчать про безперервну зміну мов у всіх частинах її будови. Мова завжди залишається посередником між пізнаним і тим, що знову пізнається. Як речові значення, так і форми треба розглядати як засоби і одночасно акти пізнання. Якщо світ, як ми віримо, невичерпний для пізнання і якщо правильно, що не можна знайти меж лексичному розвитку мови, то не можна провести риску, яка обмежує кількість і якість можливих у формальній мові категорій” [9:59].

О.О. Потебня вивчає динаміку граматичних форм на широкому історичному тлі і піддає критиці теорію двох періодів у розвитку мови і падіння граматичних форм на другому етапі розвитку. Саме по собі явище стирання флексій як звукових елементів ніяк не свідчить про зменшення кількості форм, про втрату формальності в мові. “Якщо при збереженні граматичної категорії звук, що був її підтримкою, втрачається, то це позначає не те, що в мові послабла творчість, а те, що думка не потребує більше цієї зовнішньої підтримки, що вона досить сильна і без неї, що вона користується для розпізнання іншим, більш тонким засобом, саме значенням місця, яке займає слово у цілому, буде це ціле мовленням чи схемою форм” [9:66].

О.О. Потебня орієнтується на вивчення граматичних форм у зв’язку з синтаксичними функціями: “... відношення думки до граматичної форми не схоже на ті вірування, за якими душа, вилетівши з тіла, дивиться на нього як на скинуту одягу, не відчуваючи на собі його тягаря. Думка у формальній мові ніколи не пориває зв’язків з граматичними формами і віддаляючись від однієї, вона

неодмінно в той же час створює іншу. Синтаксичні відношення форми завжди згодні з нею самою: адже вона й пізнається за цими відношеннями” [9:50-51].

Багаторазово О.О. Потебня наголошував на тому, що дізнатися про дійсне значення граматичної форми можливо тільки в мовленні, а “намагатися зрозуміти форму як форму, тобто саму по собі, значить створювати не існуючі в дійсності і непоборні перешкоди” [9:43]. До цієї ж проблеми він повертається пізніше в лекціях з теорії словесності, де знов наголошує на тому, що слово функціонує, тобто живе, тільки в мовленні і тільки там за ним потрібно спостерігати. “Звичайно ми вивчаємо слово в тому вигляді, як воно подається в словниках. Це все одно, що розглядати рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона справді живе, а як штучно приготована для цілей пізнання. Цим зумовлене те, що багато явищ мови розумілися помилково” [11: 455 -456].

Граматичним формам властива подвійна природа, за твердженням О.О. Потебні. Граматичні форми — це засіб пізнання і акт пізнання: “як речовинне значення, так і форми мають описуватись як засіб і разом акт пізнання” [9:59].

Граматичні форми — явище системне, то ж тільки в системі і можна адекватно визначити її значення. У мові “немає форми, про наявність і функції якої дізнались би інакше, як за змістом, тобто за зв’язком з іншими словами і формами у мовленні і мові” [9:45].

Граматичну категорію, за думкою О.О. Потебні, утворює опозиція однотипних граматичних значень при підтримці граматичної форми: “Коли я говорю: “я кончил”, то доконаність цього дієслова виявляється для мене не безпосередньо у звуковому його складі, а тим, що у моїй мові є інша подібна форма “кончал”, що має значення недоконане” [9:45].

Граматична категорія — явище узагальнююче, об’єктивність існування якого можна довести зіставленням рядів значень: “Загальне у мовознавстві важливе і об’єктивне тільки як результат порівняння не окремих, а рядів значень, причому цим загальним бувають не самі значення, а їх відношення” [9:43].

Отже, як доводить О.О. Потебня, граматична категорія виражається формальними компонентами слова, семантикою в мовленні, синтагматичними зв’язками у синтаксисі.

Термін *граматична категорія* трактується у сучасному мовознавстві переважно для позначення класів однотипних граматичних значень (див.: О.К. Безпояско, А.П. Грищенко). Саме у такому розумінні ми будемо далі використовувати означену дефініцію. В роботах О.О. Потебні цей термін набув дещо ширшого значення і дорівнює також поняттю *частина мови*. “Частини мови в його граматичному вченні, як зазначав О.І. Білодід, є завершальним етапом всебічної характеристики слова: його реального змісту, граматичного значення і граматичної форми, граматичних категорій, його функціонування в реченні і, нарешті, його належності до найскладніших граматичних категорій, які ніби підносяться над іншими, до частин мови” [2:22].

Зупинимося на деяких питаннях, пов’язаних з функціонуванням граматичної категорії числа іменників. Аналізуючи означену граматичну категорію, О.К. Безпояско зауважує, що двочленне протиставлення грамам, зумовлене семантико-граматичною природою цієї категорії, не вичерпує всіх можливостей співвіднесення логіко-сміслового і реального змісту компонентів, комплексу формальних і змістових складників як результатів передачі колективною свідомістю кількісних виявів матерії. У категорії числа кількість як ознака предметів навколишнього світу не співвідносна з граматичним числом [1:134].

Означена категорія, з точки зору дослідника А.А. Ломовцева, в логічному плані вивчена вже досить глибоко, але необхідними є додаткові спостереження за її семантико-стилістичними функціями [7:72]. При аналізі цієї категорії О.О. Потебня звертає увагу на те, що форма однини іменників з конкретним значенням здатна передавати “образ суцільної множинності” [10:25] і наводить приклади “привалила птица к круту берегу”, “лист сухой валится осенью”, але не погоджується з твердженням, що ця форма заступає собою форму множини або передає значення збірності. Він тлумачить це так: “Між лист ..., листы и листьё, во множ. числе листьев, в образі, тобто вихідній точці і способі, за допомогою якого виникає значення множинності: в одному випадку одиниця, що служить символом множини, в другому — роздільна множина, в третьому — суцільна множина, усвідомлена як одиниця або як множина” [10:25-26].

У сучасному мовознавстві, оцінюючи означену здатність форм однини, С.Д. Кацнельсон зауважує, що "... функція виділення родових понять суперечить основній функції форм числа. Якщо основним призначенням форм числа є квантитативна актуалізація віртуальних понять, надання їм індивідуального значення, то при виділенні родових понять числа втрачають свою актуалізуючу ознаку і стають засобом виділення поняття як такого. Форми такого числа відображають у цьому випадку не одиничний елемент множинності і не актуальну множинність елементів класу, а даний клас предметів у сукупності його елементів. З'єднання двох функцій в одній категорії є яскравим проявом поліфункціональності категорії числа" [5:31]. О.О. Потебня першим назвав означену здатність форм однини синекдохою [10:25]. Сучасні дослідники кваліфікують це явище як граматичну синекдоху — використання нульової форми однини для передачі збірності або множинності [3:80]; Н.М. Чмихова, Л.В. Баскакова визнають це граматичним тропом (алеотетом), що передає значення множини; О.І. Шендельс — граматичною метафорою, транспозицією, яка базується на переносі граматичної форми з одного вида відношень на інші [14:48]. Тобто хочеться підкреслити, що це питання ще не знайшло свого остаточного вирішення.

Вперше значення форм множини іменників у мові всеосяжно було описано в роботі О.О. Потебні "Значение множественного числа в русском языке". Але саме там він наголошує на відділенні, ізоляції форм множини від форм однини як наслідок стійкої лексикалізації. Форми однини і множини визнаються різними словами. Цю точку зору підтримував і П.Ф. Фортунатов. Сучасні мовознавці не завжди підтримують таке бачення проблеми непослідовно корелятивної граматичної категорії числа і підходять до її розв'язання більш диференційовано. Запропоновано, наприклад, розрізняти два види відношень, що складаються між формами однини й множини: морфолого-синтаксичні, або релятивно-корелюючі, що виражають суто числові співвідношення однини й множини (форма множини не передає ніяких семантичних відмінностей, крім значення множини) і дериваційно-корелюючі, де між формами однини і множини виникають інші семантичні відношення [4:155; 12:222].

Започатковане О.О. Потєбнею вивчення іменників збірної семантики активно триває і зараз, напр., дослідник О.А. Колесников пропонує збірні іменники вивести із лексико-граматичних рядів і ввести в тернарну опозицію числа. Однина і роздільна множина в його трактуванні трансформуються в однину, роздільну множину і збірну множину, тобто це будуть видові поняття до родового поняття числа: лист — листья — листва. Дане твердження стосується тільки однорідних збірних іменників, тих, які утворилися від того самого кореня, що й індивідуальні: зверь — звери — зверьє [6:20-26].

Означені нами окремі напрями в вивченні граматичної категорії свідчать про те, що процес пізнання цієї складної проблеми, започаткований О.О. Потєбнею, активно триває в межах імпліцитної морфології і морфостилістики. Імпліцитна морфологія як антропоцентрична граматична теорія спрямована на вивчення прихованих механізмів мовленнєвого існування маркованих одиниць (морфостилем), тобто відбувається актуалізація функціонального аспекту вивчення граматичних категорій, значень і форм; семантичне наповнення маркованих форм встановлюється з урахуванням мікро- і макроконтексту, аналізується структурно-системна стратифікація форм у мові і мовленні.

Вчення О.О. Потєбні про функціонування граматичної форми в художньому мовленні стало поштовхом для виникнення нової галузі стилістики — граматичної стилістики, об'єктом якої стали морфологічні засоби виразності у поетичному мовленні, конкретні способи естетичної актуалізації граматичних одиниць (форм і значень) узувальних, okazіональних і зметафоризованих. Експоненти граматичних категорій в поетичному мовленні, за спостереженням Р. Якобсона, “діють подібно до поетичних образів” [15:397].

Базою актуалізації потенційних конотативних можливостей граматичних одиниць в художньому мовленні є інтенсифіковані авторами окремі семи денотативного значення. Внаслідок цього граматична одиниця може передавати вторинну інформацію: обсяг інформації, що передається морфостилею, відрізняючись від обсягу, що передається нейтральним корелятом, значно розширює концептуальний зміст словоформи (семантична компресія тексту). Морфологічні засоби виразності на рівні стилістичної син-

тагматики беруть участь у передачі не лише когнітивних, а й суб'єктивно-емоційних інтенцій.

Започатковане О.О. Потебнею вивчення граматичних категорій, значень і форм слова в парадигматиці й синтагматиці й зараз є актуальним і живодайним джерелом натхнення для мовознавців.

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). — К., 1991.
2. Білодід О.І. Частини мови у граматичному вченні О.О. Потебні //Потебнянські читання. — К., 1981.
3. Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты. — М., 1980.
4. Граудина Л.К. Словоизменительные варианты: вес переменных элементов в грамматике (формы существительных) // Грамматика и норма. — М., 1977.
5. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. — Л., 1972.
6. Колесников А.А. Грамматические категории имени существительного современного русского языка. — Одесса, 1982.
7. Ломовцев А.А. “Нарушенное” число как явление семантико-стилистического плана // Вопросы семантики. — Л., 1976.— №2.
8. Потебня А.А. Значение множественного числа в русском языке. — Воронеж, 1888.
9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. 1-2.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.— М., 1968. — Т.3.
11. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.
12. Сумкина А.И. Деривационные корреляции существительных в формах множественного числа // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. — М., 1964.
13. Чмыхова Н.Н., Баскакова Л.В. Грамматический троп и амплификация // Проблемы экспрессивной стилистики. — Ростов-на-Дону, 1987.
14. Шендельс Е.И. Грамматическая метафора // Филологические науки. — 1972. — № 3.
15. Якобсон Р.О. Поэзия грамматики и грамматика поэзии // Семиотика. — М., 1983.